

УДК [37.015.3+159.922.7](477) "19"

ЗМІСТ ТА МЕТОДИКА ЕКСПЕРИМЕНТІВ У ГАЛУЗІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

Панасенко Е.А., д. пед. н., професор,
завідувач кафедри практичної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті вивчено та проаналізовано зміст програм і методик проведення експериментів у галузі педагогічної психології в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. Підкреслено значення експерименту як провідного емпіричного методу дослідження у педагогічній психології досліджуваного періоду. Акцентовано на широкому колі експериментів із різних проблем педагогічної психології, зокрема раціоналізації режиму дня школярів, вивчення ефективності зорового (бланкового) та слухового (безбланкового) способів тестування успішності учнів, дослідження ступеня об'єктивності оцінок тощо.

Ключові слова: педагогічна психологія, експеримент, програма експерименту, методика експерименту.

В статье изучено и проанализировано содержание программ и методик проведения экспериментов в области педагогической психологии в Украине в 20–30-е гг. XX в. Подчеркнуто значение эксперимента как ведущего эмпирического метода исследования в педагогической психологии исследуемого периода. Акцентируется внимание на широком круге экспериментов по различным проблемам педагогической психологии, в частности рационализации режима дня школьников, изучение эффективности зрительного (бланкового) и слухового (безбланкового) способов тестирования успеваемости учащихся, исследование степени объективности оценок и т. д.

Ключевые слова: педагогическая психология, эксперимент, программа эксперимента, методика эксперимента.

Panasenko E.A. CONTENT AND METHODS OF EXPERIMENTS IN EDUCATIONAL PSYCHOLOGY IN UKRAINE (20–30 YEARS OF THE XX CENTURY)

The article deals with the content of programs and methods of conducting of experiments in educational psychology in Ukraine in 20–30 years of the XX century. The importance of the experiment as a leading method of empirical research in educational psychology of studied period is underlined. The attention is focused on a wide range of experiments with various problems of educational psychology, including the rationalization of day regime of students, studying of efficiency of visual and auditory ways of student achievement's testing, research the degree of assessments objectivity etc.

Key words: educational psychology, experiment, program of experiment, experiment method.

Постановка проблеми. Вивчення історії як засобу самопізнання людства, народу, держави та передачі культурної, етнічної і соціальної пам'яті формує історичну свідомість українців. Загальне осмислення, об'єктивне оцінювання, використання багатющої теоретичної та практичної спадщини минулого перетворює історію психології на найважливішу ланку наукового знання. Отже, успішне розв'язання багатьох сучасних проблем психології стає неможливим без глибокого та неупередженого вивчення історико-психологічної спадщини, її критичної оцінки, творчого та конструктивного використання. Саме історичний аналіз психологічних теорій, концепцій, феноменів дасть змогу усвідомити та узагальнити науковий доробок учених попередніх поколінь, а також звернути увагу на ще не вирішені питання.

Ретроспективний аналіз наукових джерел свідчить, що метод експерименту вже понад сто років є предметом широких дис-

кусій серед психологів, фізіологів, психіатрів. У різні історичні періоди ставлення до експерименту кардинально змінювалося: від схвалення та широкого використання у практиці до різкої критики та заборони. У зв'язку з цим значний інтерес викликає період 20–30-х рр. ХХ ст., який є надзвичайно важливим в історії вітчизняної психологічної думки.

Незадовільний стан освітньої сфери змушував вітчизняних дослідників 20–30-х рр. ХХ ст. звертатись до експериментів, спрямованих на комплексне вивчення особистості та колективу, пошук найбільш ефективних методів та прийомів навчання, критичне переосмислення виховної та соціальної роботи з учнями, раціоналізацію всієї шкільної справи. Перед психологами-дослідниками було поставлено завдання виховувати «нову соціалістичну людину». У центрі їхньої діяльності стояли питання щодо перспективи розвитку нової особистості, шляхів формування

людей ХХ ст., пошуку засобів для розв'язання найбільш гострих освітніх проблем. Їх вирішення набуло пріоритетного значення для побудови психологічних теорій і розроблення нових психологічних експериментів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні традиції становлення експерименту як емпіричного методу психологічного дослідження розкрито в роботах В. Бехтерева, О. Лазурського, М. Ланге, О. Нечаєва, І. Сікорського та ін. Вагомий внесок у розвиток експерименту зроблено такими видатними вітчизняними психологами, педологами та рефлексологами 20–30-х рр. ХХ ст., як С. Ананьїн, В. Артемов, О. Залужний, Г. Костюк, А. Мандрика, В. Протопопов, М. Тарасевич та ін. Основи теорії й практики сучасного психологічного експерименту розробляли Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, П. Гальперін, О. Леонтьєв, Б. Ломов, Т. Корнилова, С. Максименко, В. Нікандров, К. Рамуль, С. Рубінштейн та ін.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у вивченні та аналізі змісту програм й методик проведення експериментів у вітчизняній педагогічній психології у 20–30-ті роки ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Експериментальна психологія, педагогічна психологія, педологія та рефлексологія стали провідними прогресивними течіями вітчизняної психологічної думки першої третини ХХ ст., головним методом в яких визнавався дослід і експеримент. Усі факти розвитку дітей, проблеми навчання, виховання представники цих течій прагнули пояснити за допомогою спеціальних спостережень і експериментів із метою надання вітчизняній психології статусу точної і раціональної науки, що об'єктивно відображає потреби суспільства.

Експеримент як метод наукового дослідження в означений період набув принципово важливого значення для психології. Саме з ним психологи-експериментатори, педологи та рефлексологи пов'язували надії щодо перевірки і пояснення зв'язку традиційних принципів, прийомів, методів та форм навчально-виховного процесу, які формувалися протягом століть, із наявними на той час психологічною теорією і практикою. Об'єктивність експериментів забезпечувалася використанням у процесі досліджень досягнень точних наук, зокрема широко застосовувалися кількісні математичні методи вимірювання.

В означений період була проведена серія експериментів щодо вивчення розподілу учнем часу упродовж робочого дня з

погляду раціоналізації та нормалізації педагогічного процесу школи: Г. Костюк «Бюджет часу та режим праці й відпочинку учнів старшого концентрату трудової школи», 1927 р., «Ще про бюджет часу, режим праці й відпочинку учнів та заходи школи в справі їх раціоналізації», 1929 р. [5], В. Альтшулер «До питання про методи обслідування бюджету часу учнів», 1928 р. [1], «Наслідки вивчення бюджету часу учнів», 1928 р. [2].

У контексті досліджуваної проблеми варто звернути увагу на експеримент видатного науковця Г. Костюка, проведений у V–VII класах Київської дослідно-трудової школи імені Івана Франка у 1926/1927 та 1927/1928 навчальних роках [5]. У 1926 р. в експерименті брав участь 141 учень, у 1927 р. – 114 учнів, у 1928 р. – 103 учні. Мета експерименту полягала в тому, щоб вивчити робочий день старшокласників для аналізу навантаження учнів, його змісту, розподілу протягом доби, з'ясувати недоліки в організації режиму праці та відпочинку учнів, визначити заходи щодо їх усунення та раціоналізації різних видів навантаження учнів [5, с. 78].

Облік бюджету часу учнів відбувався на основі вивчення індивідуальних щоденників, в яких діти фіксували вид праці та її тривалість у хронологічній послідовності. Навантаження школяра складалося з таких основних видів праці: навчальна праця у школі, робота в піонерській організації, виконання вдома шкільних завдань, читання, праця по дому. До неосновного (дрібного) навантаження учений відносить такі види праці: гігієнічні процедури, харчування, ходьба до школи та зі школи тощо.

Аналіз учнівських щоденників дав змогу Г. Костюку виокремити як позитивні, так і негативні тенденції щодо побудови режиму праці та відпочинку учнів.

1. Позитивними тенденціями є:

– мінливість загального навантаження в межах кожного дитячого колективу з роками зменшувалась, навантаження більш рівномірно розподілялося серед членів колективів, що свідчить про їхню кращу організованість;

– елементи упорядкованості, «режимізації» дитячого побуту стали наслідком загального упорядкування суспільного життя, підвищення рівня культури та зміцнення родинного добробуту;

– проблема перевантаженості учнів громадською роботою (в піонерській організації) вже не була такою гострою.

2. Негативними тенденціями є:

– перевантаження учнів навчальною працею у школі та вдома;

– недостатня індивідуалізація робочого навантаження учнів та його пристосування

до індивідуальних особливостей кожної дитини;

- у режимі дня більшості учнів не забезпечувалося необхідного чергування праці та відпочинку (наприклад, був зафіксований недостатній час на відпочинок після шкільної праці, неналежно організоване дозвілля дитини, трохи менший за норму сон тощо) [5, с. 89–90].

Отже, результати експерименту підтвердили необхідність здійснення в школі конкретних заходів щодо раціоналізації навантаження учнів. Складність цієї роботи, на думку Г. Костюка, полягала в тому, що значна її частина виходить за «межі можливостей самої школи, тісно переплітається з життям та обов'язками родини, суспільств» [5, с. 91]. Систематизуючи напрями подальшої роботи, учений запропонував такі рекомендації:

1. Школа має більше уваги приділяти вивченню навантаженості учнів, враховуючи умови їхнього життя та праці, психофізичний стан та працездатність (вивчення медичних даних, психологічних характеристик на учнів, даних анкетування та опитування батьків і учнів, що допомагають з'ясувати кількісне та якісне навантаження дітей поза школою тощо).

2. Організація гігієнічно-освітньої роботи у школі:

- підготовка вчителя з питань шкільної гігієни, зокрема гігієни дитячої праці, режиму праці та відпочинку, правильного харчування тощо;

- проведення консультацій для учнів та їхніх батьків;

- у навчальному процесі варто більше уваги приділяти санітарно-гігієнічним знанням, питанням бюджету часу, режиму праці та відпочинку, нормам для кожного віку, пояснювати учням, як треба працювати, відпочивати, розважатись, обґрунтовуючи ці поради відповідними науковими даними;

- використовувати у педагогічній роботі дані, отримані у процесі вивчення режиму дня, навантаженості учнів, із метою усунення наявних недоліків та раціоналізації учнівського часу.

3. Раціоналізація шкільної праці:

- врахування під час складання розкладу уроків послідовності чергування різних предметів, плануючи на період найпродуктивнішої праці учнів вивчення тих дисциплін, що потребують більшого напруження;

- забезпечення упродовж робочого дня в школі раціонального чергування розумової праці, фізичної праці, гімнастичних корегувальних вправ та фізкультури;

- активізація методів, засобів вивчення матеріалу, охоплення всіх дітей навчаль-

но-виховним процесом, удосконалення техніки роботи, ефективності кожного навчального моменту, що стануть вагомими чинниками в оздоровленні та нормалізації шкільної праці;

- підвищення загальної гігієни шкільного середовища – помешкання, шкільного обладнання, здійснення вентиляції, покращення дитячого харчування, організація шкільних гарячих сніданків для дітей під час великої перерви, формування в учнів загальних санітарно-гігієнічних навичок;

- кількісне та якісне скорочення навчального навантаження учнів у школі;

- рівномірний розподіл різних видів навчального навантаження протягом року;

- індивідуалізація навантаження учнів відповідно до їхніх розумових здібностей, стану здоров'я тощо;

- пильне контролювання школою позашкільного навантаження дитини (обсяг домашніх завдань, домашня праця та громадська робота);

- робота з батьками на зборах щодо нормалізації режиму праці та відпочинку дітей, ознайомлення батьків із результатами вивчення навантаження їхніх дітей;

- взаємодія школи з громадськими організаціями (піонерською організацією) у напрямі нормалізації режиму праці та відпочинку учнів [5, с. 91–95].

Вітчизняний дослідник В. Альтшулер представив результати експерименту, у якому запропонував замінити метод вивчення бюджету часу за допомогою хронокарток та анкет-хронокарток [1]. Була розроблена спеціальна анкета, яка охоплювала всі складові елементи хронокартки. Однак нова анкета-хронокартка була набагато зручніша, простіша у використанні: група учнів витратила приблизно 20–30 хвилин на її заповнення.

Нову анкету-хронокартку було апробовано під час експерименту серед учнів трудової школи № 7 м. Харкова у березні 1928 р. У ньому брали участь 127 дітей двох 5-х та двох 6-х класів. Мета експерименту полягала в тому, щоб вивчити навантаженість учнів різними видами роботи упродовж випадкового (вчорашнього) і звичайного дня та порівняти ці два методи [1, с. 82–83]. Учні заповнювали анкету в такій послідовності: спочатку експериментатор давав кожному з них по дві анкети й пропонував у першій подати відомості про розподіл часу протягом учорашньої доби (анкета «за вчора»), а в другій – про звичайний розподіл часу за добу (анкета «пересічно»). Через кілька днів цим самим учням пропонували заповнити третю анкету (анкета «за вчора» іншого дня).

Результати експерименту підтвердили гіпотезу: «Оскільки окремих день учня є досить випадковим щодо розподілу часу, то <...> різномірність показань учнів <...> про витрачений час протягом учорашнього (випадкового) дня має бути більшою за різномірність показань пересічної витрати часу» [1, с. 85].

Того ж 1928 р. В. Альтшулер узагальнив результати експерименту щодо вивчення завантаженості учнів різними видами роботи, зокрема навчальною та громадською, упродовж робочого дня та порівняння завантаженості учнів шкіл різних типів (трудова шкіл, шкіл ФЗУ, профшкіл) і представив їх у роботі «Наслідки вивчення бюджету часу учнів» [2].

Експериментом було охоплено 4 574 учні м. Харкова. Анкетування відбувалося протягом березня–квітня 1928 р. Порядок його проведення був таким. Експериментатор видавав учням анкети (ті самі, що й у попередньому експерименті), детально пояснював послідовність їх заповнення та сутність поняття «пересічно за день». Якщо під час заповнення анкети в учнів виникали запитання, їм надавали додаткові роз'яснення. Вся робота займала приблизно 30 хвилин. Результати експерименту наведемо у таблиці 1.

Отже, наведені у таблиці дані демонструють, що найбільше навчальне навантаження мають учні шкіл ФЗУ, адже вони працюють ще й у майстернях. Проте навчальна робота вдома у цих учнів займає менше часу, ніж у дітей трудових та професійних шкіл. Щодо залучення учнів до громадської роботи можна дійти висновку, що цей вид навантаження рівномірно збільшується від трудової до професійної школи. Це природно, адже дорослішання учнів та їхнє соціальне оточення, відповідно, впливають

на зростання їх громадянської активності [2, с. 152].

Підсумовуючи, дослідник В. Альтшулер зазначив, що всі учні перевантажені навчальною роботою. Це ставить перед учительством завдання більш глибокого вивчення змісту і методики організації навчальної та громадської роботи з метою виявлення причин перевантаження та шляхів раціоналізації шкільного життя учнів і їхнього побуту.

Вкрай актуальним та важливим для шкільної практики 20–30-х рр. ХХ ст. був експеримент, проведений видатним науковцем досліджуваного періоду Г. Костюком (1928 р.). Експеримент був спрямований на вивчення раціональності та ефективності зорового (бланкового) та слухового (безбланкового) способів тестування успішності учнів [4]. Така постановка проблеми, насамперед, була зумовлена економічними чинниками впровадження тестів у масову шкільну практику. Адже розмноження тестових бланків, необхідних для кожного іспиту у школах, було дуже дорогою справою.

Слуховий (безбланковий) спосіб тестування учнів проводився так: замість друкованих бланків учням видавали чисті аркуші паперу, на яких вони проставляли номери завдань. Кожне завдання вчитель зачитував, а учні лише фіксували свої відповіді напроти зазначеного номера завдання.

В експерименті взяла участь 140 учнів (III–VII класів) Київської дослідно-трудова школи імені Івана Франка. Мета експерименту полягала в тому, щоб виявити, чи змінюються результати іспиту залежно від методу його проведення: зоровим (бланковим) чи слуховим (безбланковим) способами. Г. Костюк розробив таку програму експерименту:

Таблиця 1

Порівняння завантаженості учнів шкіл різних типів (трудова шкіл, шкіл ФЗУ, профшкіл)

Типи шкіл	Старші класи трудової школи		Школи ФЗУ		Профшколи	
	% учасників	години на день	% учасників	години на день	% учасників	години на день
Навчання в школі	100	5,26	100	7,91	100	6,38
Навчання поза школою	98,8	2,8	47,2	1,46	97,7	2,8
Загальне навчальне навантаження		8,06		9,37		9,18
Самоосвіта	96,3	2,04	94,4	1,87	95,5	1,82
Загальне навантаження освітньою роботою		10,10		11,24		11
Громадська робота	49,8	0,89	36,6	1,12	35,5	1,45

1. Порівняльна об'єктивна та суб'єктивна трудність зорового і слухового способів.

2. Залежність диференціальної характеристики дитячих колективів від того або іншого способу тестування.

3. Основні тенденції в різницях залежно від віку учнів, їхнього рівня підготовки та дидактичного матеріалу.

4. Надійність вимірювання слуховим способом порівняно із зоровим.

6. Технічні зручності та незручності безбланкового способу порівняно з бланковим [4, с. 102].

У зв'язку з тим, що дотримання вимоги рівнозначності умов впливає на достовірність результатів експерименту, у ньому брали участь одні й ті самі учні, з однако-вим рівнем підготовки, станом здоров'я, втоми (експеримент проводився на дру-гому та третьому уроках і тривав 45 хви-лин), загального самопочуття тощо. Крім цих умов, як зазначав Г. Костюк, ще тре-ба було забезпечити рівнозначність змісту завдань. Тестові завдання мали бути або тотожними для обох способів проведення іспиту, або однакової складності. Однак у кожному випадку були свої певні недо-ліки: під час виконання тотожних завдань різними способами не можна усунути впливу попереднього способу на подаль-ший (вплив запам'ятовування попередніх відповідей); завдання однакової складнос-ті можуть у собі приховувати значну якісну відмінність.

Отже, науковець запропонував таку ме-тодику проведення експерименту:

Іспит № 1: зоровий – слуховий спосіб (тотожні завдання).

Іспит № 2: слуховий – зоровий спосіб (тотожні завдання, але відмінні від тих, що в іспиті № 1).

Іспит № 3: зоровий – слуховий спосіб (завдання однакового за складністю змісту).

Під час іспитів № 1 та № 2 учні виконували завдання в такій послідовності: зорові іспити 1, слухові іспити 2, слухові іс-пити 1, зорові іспити 2.

Під час експерименту також була забез-печена одноманітність зовнішньої про-цедури проведення іспитів, без чого не-можливо було б порівнювати результати різних груп учнів. Час на виконання тестів зоровим способом не обмежувався, а ро-бота за слуховим способом відбувалась за певною інструкцією. Кожне запитання чи завдання експериментатор читав двічі, учні у цей час слухали, тримаючи наготові олівець (рука з олівцем була оперта на лі-коть), і нічого не записували. Після другого прочитання через 1–2 секунди експери-

ментатор говорив: «Пишіть», і учні фіксува-ли відповідь. Якщо учень не знав відповіді, він ставив прочерк. Написавши відповідь, учень мав був знову піднести олівець і че-кати далі. Крім експериментатора, у кож-ному класі ще був учитель-протоколіст, який спостерігав за роботою учнів, їхніми реакціями на зоровий та слуховий спосіб проведення іспитів, допомагав експери-ментатору тощо.

Після завершення іспитів учням пропо-нували дати відповідь на запитання анкети. Передусім, експериментатора цікавили такі дані: на які запитання було легше відпові-дати, які завдання було легше виконувати (слухові чи зорові) і чому?

Г. Костюк підкреслив, що дані суб'єктив-них вражень учнів, отримані у процесі анке-тування, збігалися з даними, отриманими під час експериментальних іспитів, а саме:

1. За однакової складності матеріалу іспити, проведені зоровим та слуховим способами, дають практично однакові ре-зультати.

2. Безбланкові тестові іспити є найкра-щим способом здешевлення справи тес-тування, що робить цей метод доступним для кожної школи та кожного вчителя. Проведення іспитів за слуховим способом задовольняє деякі потреби навчальної пра-ці: удосконалює його техніку, допомагає корегувати навчальний матеріал тощо.

3. Безбланкові тестові іспити не можуть повністю замінити бланкові іспити з різних причин: у зв'язку з особливостями дидак-тичного матеріалу, певними навчальними потребами, наявністю сприятливих умов організації праці тощо.

4. Вимірювання за слуховим іспитом менш точне й досконале, ніж за зоровим.

5. Техніка проведення іспиту за слухо-вим способом більш складна, порівняно із зоровим, потребує від учителя відповідної підготовки, досвіду та ретельної роботи щодо його організації [4, с. 125].

На виявлення ступеня об'єктивності учи-тельських оцінок було спрямоване дослі-дження М. Вінцової [3]. В експерименті взяли участь 14 учителів, які мали оцінити письмові роботи учнів. Для експеримен-ту було взято диктанти з російської мови семи учнів і передруковано їх так, що перші три роботи мали по два примірники. Отже, комплект учнівських робіт складався з де-сяти диктантів. Усі роботи в комплекті були пронумеровані, причому перші сім робіт були справжніми, а роботи № 8–10 – копі-ями робіт № 1–3.

Кожному вчителю перед експеримен-том було надано усну інструкцію щодо виконання завдання. Зокрема, повідомля-

лося, що роботи належать учням, які восени мають вступити до ВНЗ, тому пропонувалося у процесі оцінювання враховувати дотримання правил правопису та вміння вживати розділові знаки. Відповідно до інструкції, вчитель мав перевірити одну роботу за іншою, однак спочатку він переглядав усі диктанти, щоб визначити певний критерій оцінювання кожної роботи тим чи іншим балом. Оцінювання відбувалося за п'ятибальною шкалою та додатково використовувалися «плюси» і «мінуси».

З огляду на мету експерименту, яка полягала у встановленні ступеня об'єктивності оцінювання одним і тим самим учителем однієї і тієї самої роботи, М. Вінцова проаналізувала оцінки за диктанти № 1–3 та № 8–10. Дослідниця з'ясувала, що лише 3 вчителів з 14 дали однакові бали кожній із трьох пар робіт. Інші викладачі поставили однакові бали для однієї чи двох пар робіт. Отже, результати експерименту дали змогу зробити висновок про недостатній ступінь об'єктивності оцінок учителів. Однак обмежуватись результатами лише цього експерименту не можна, адже в ньому не було враховано вимоги репрезентативності вибірки [3, с. 89–93].

Висновки з проведеного дослідження.

Спадщина вітчизняних науковців-експериментаторів 20–30-х рр. ХХ ст. (В. Альтшулера, М. Вінцової, Н. Жусової, О. Залужного, Г. Костюка, І. Соколянського, В. Протопопова та ін.) має величезне значення, оскільки в ній відображено перспективні новаторські пошуки в галузі експериментування, значні досягнення у підготовці та проведенні експериментів, представлено нові підходи до комплексного дослідження особистості та колективу. Особливий інтерес становить сутнісно-змістовий потенціал вітчизняної психологічної науки та практики означеного періоду, втілений у розмаїтті програм та моделей психологічних експериментів. Методика проведення експериментів не залишалася незмінною, а постійно удосконалювалася. Джерельна база дослідження дала можливість представити експеримент як новаторський метод у педагогічній психології, який об'єднав увесь спектр наявних на той час методів

наукового дослідження і розвивався в руслі передових традицій та тенденцій розвитку психологічної думки. Вітчизняні дослідники під час проведення експериментів використовували такі методи: спостереження, анкетування, опитування, бесіди, тестування, вивчення продуктів дитячої творчості, умовних рефлексів, експериментального обстеження поведінки, екзогенних та ендогенних подразників, ланцюга (ланцюгова методика) та ін. У проведенні експериментів брали участь кілька дослідників (головний експериментатор та його помічники), оскільки одному досліднику важко було спостерігати за всіма випробовуваними. Велике значення вчені-експериментатори надавали правильності ведення документації (експериментальних протоколів). Бланки протоколів, розроблені ними, містили інформацію про випробовуваного (або колектив випробовуваних), результати вимірювань, спостережень за учнями, відповіді тощо. Актуальними є як змістова складова частина – комплекс ідей, концепцій, методологічних та методичних підходів до побудови програм експериментів, так й процесуальна – технології проведення експериментів, методи та методики вивчення особистості дитини, специфіки освітнього процесу, умов навчання та виховання дітей у школах означеного історичного періоду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альтшулер В. До питання про методи обслідування бюджету часу учнів / В. Альтшулер // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1928. – № 2 (9). – С. 80–86.
2. Альтшулер В. Наслідки вивчення бюджету часу учнів / В. Альтшулер // Шлях освіти. – 1928. – № 11. – С. 145–152.
3. Вінцова М. До питання про об'єктивність учительських оцінок / М. Вінцова // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1928. – № 2 (9). – С. 89–98.
4. Костюк Г. Про порівняльну вартість зорового та слухового способу тестування успішності учнів / Г. Костюк // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1928. – № 2 (9). – С. 99–129.
5. Костюк Г. Ще про бюджет часу, режим праці й відпочинку учнів та заходи школи в справі їх раціоналізації / Г. Костюк // Шлях освіти. – 1929. – № 7. – С. 78–95.